

Rimske filozofske škole

Marić, Nikolina

Undergraduate thesis / Završni rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:258985>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-06-16**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski Fakultet

Nikolina Marić

Rimske filozofske škole

Završni rad

Pula, rujan, 2021.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet

Nikolina Marić

Rimske filozofske škole

Završni rad

JMBAG: 0303077514, redoviti student

Studijski smjer: Latinski jezik i rimska književnost - Povijest

Predmet: Poučavanje i prenošenje znanja i vještina I.

Mentor: doc. dr. sc. Davor Bulić

Pula, rujan, 2021.

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisani Nikolina Marić, kandidat za prvostupnika latinskog jezika, rimske književnosti i povijesti ovime izjavljujem da je ovaj Završni rad rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio Završnog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz kojega necitiranog rada, te da ikoji dio rada krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Student

Nicolina Marić

U Puli, rujn, 2021. godine

IZJAVA

o korištenju autorskog djela

Ja, Nikolina Marić dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj završni rad pod nazivom "Rimske filozofske škole" koristi na način da gore navedeno autorsko djelo, kao cjeloviti tekst trajno objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te kopira u javnu internetsku bazu završnih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljajući na raspolaganje javnosti), sve u skladu s Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama.

Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

U Puli, 24. rujna 2021.

Potpis

Nikolina Marić

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. ANTIČKA FILOZOFIJA.....	4
2.1. Rimska filozofija.....	5
2.1.1. Eklekticizma.....	6
3. RIMSKE FILOZOFIJSKE ŠKOLE.....	8
3.1. Epikurejska filozofska škola	8
3.1.1. Tit Lukrecije Kar.....	10
3.2. Stoička filozofska škola	12
3.2.1. Seneka, Lucije Anej.....	13
3.2.2. Epiktet.....	16
3.2.3. Car Marko Aurelije.....	17
3.3. Skeptička filozofska škola	19
3.3.1. Enezidem iz Knosa.....	21
3.3.2. Agripa.....	21
3.3.3. Sekst Empirik.....	22
4. NEOPLATONIZAM I NOVOPITAGOREJCI U RIMU.....	24
4.1. Neoplatonizam.....	24
4.1.1. Plotin.....	25
5. ZAKLJUČAK.....	27
6. LITERATURA.....	28
7. POPIS PRILOGA.....	31

1. UVOD

Rimsko Carstvo ili Rimski Imperij (lat. *Imperium Romanum*), predstavlja zajednički naziv za sva antička područja i narode koji su priznavali rimsku vlast a razvilo se iz malenog seoskog naselja u grad-državu koji je uspio pokoriti cijeli Apeninski poluotok. Početkom drugog stoljeća, u vrijeme svoje najveće teritorijalne proširenosti Rim je vladao velikim područjem od Hispanije do Armenije i od Britanije do Egipta.¹

S druge strane osvajanja Aleksandra Velikog dovode do miješanja raznih kultura i širenja grčke kulture na cijelo područje makedonskog osvajanja. U to vrijeme snažno se razvijaju sve znanstvene grane. Filozofija dobiva praktičan značaj za pojedinca gdje se centralno mjesto daje etičkim pitanjima. "Kako postići duševni mir?" Kasnije osvajanjima Rimskog Imperija grčka se kultura rasprostire gotovo na cijelo njegovo područje. Gradovi kontinentalne Grčke dolaze pod utjecaj Rima. U Rimskoj filozofiji osjeća se značajan utjecaj platonizma koji se razlaže u epikurejstvo, skepticizam i stoicizam.²

Nakon Aristotela, u helenističkom razdoblju u kojem centralno mjesto, kako je već ranije izlučeno zauzima etička preokupacija najsnažniji utjecaj imala je filozofija stoika gdje se ističu Zenon, Kleant, Hrizip. U Rimskoj filozofskoj stoičkoj predstavnici su bili Seneka, Epiktet, Marko Aurelije. Drugi pravac je epikurizam koji ima svog rimskog predstavnika u Lukreciju. U tom razdoblju do izražaja dolaze i skeptička naučavanja s predstavnicima: Enezidem, Agripa, Sekst Empirik. Filozofska misao antike doživljava kraj u različitim strujama novopitagorejstva, novoplatonizma i židovsko-kršćanskog misticizma.³

Filozofija kao visokoškolski obrazovni sadržaj u antici bila je privilegirana, iako ne i lišena uspona i padova. Uglavnom se na nju gledalo kao na ozbiljan posao koji je

¹ Hrvatska enciklopedija. Rimsko carstvo, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Dostupno na: <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=52920>, pristupljeno: 12.07.2021

² IMPERPRO. Drevna rimska filozofija. Filozofija starog Rima filozofi starog Rima opće karakteristike. Dostupno na :<https://imperpro.ru/hr/drevnerimskaya-filosofiya-filosofiya-drevnego-rima-filosofy/>, pristupljeno: 12.07.2021

³ Hrvatska enciklopedija. Filozofija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=19629> , pristupljeno: 17.07. 2021

angažirao vrlo ozbiljne ljude sve do prve polovine šestog stoljeća kada su joj kršćani počeli imputirati pogansko naslijeđe.⁴

Tomić ističe kako je povijest filozofije obično podijeljena na antičko, srednjovjekovno, moderno i suvremeno razdoblje. Negdje se još nadodaju humanizam i renesansa.⁵

U ovom radu bit će obrađivana filozofija antičkog doba s naglaskom na rimske filozofske škole i njezine najvažnije predstavnike, što je ujedno i glavni cilj ovog seminarskog rada. Pod terminom rimske filozofske škole podrazumijevaju se sve škole koje su nastale na teritoriju Rimskog Carstva, dakle i one koje su djelovale i u grčkom kulturnom krugu ali u okviru rimske države. Rad se sastoji od četiri povezane cjeline. Nakon uvoda koji je označen kao prva cjelina slijedi cjelina u kojoj će se ukratko predstaviti glavne značajke antičke filozofije s naglaskom na rimsku filozofiju. Treća cjelina će prikazati rimske filozofske škole i predstaviti njezine najistaknutije predstavnike. Četvrti dio, neoplatonizam sa svojim rimskim filozofskim predstavnicima prikazat će kraj antičke filozofije.

Za izradu a temu „Rimske filozofske škole“ korišteni su primarni, sekundarni i tercijarni izvori. Pretraživane su različite dostupne baze podataka. Od domaćih baza korištene su knjižnice grada i knjižnica fakulteta, te znanstveni portal Hrčak i CROSBİ. Metodologija rada temelji se na pregledu, analizi i sintezi do sada objavljenih djela na navedenu temu.

Za probir radova na zadanu temu korištene su ključne riječi: *Antička filozofija, helenističko razdoblje, rimski filozofi, stoici, epikurejci, skeptici.*

⁴ Pranjić, M. (2017): Kasnoantičko visoko obrazovanje i njegova propedeutika. Anali za povijest odgoja, Vol. 15/16 (39/40) No. 15/16:7-36. Str. 12

⁵ Tomić, D. (2019): Grčko-rimska filozofija u »Povijesti filozofije« Bonifaca Badrova. Filozofska istraživanja. God 154. 39(2): 381- 392. Str.382

2. ANTIČKA FILOZOFIJA

„U filozofiji svakog naroda zrcali se stupanj razvoja njegove materijalne i duhovne kulture, osobitosti tradicije kao i veze s drugim narodima“⁶

Sistematizaciju načela, sveobuhvatnost interesa i oslobađanje od mitova i religije filozofija je doživjela tek kog starih Grka, što je ujedno i dovelo do njezinog procvata. Antička filozofija raskidajući s mitološkom tradicijom pokušala je prirodu i čovjeka shvatiti iz prirode same. Kao takva značila je napredak u razvoju ljudske svijesti i spoznaje.⁷

Pod pojmom „antika“ podrazumijevaju se prije svega kulturne tvorevine na obalama Sredozemlja koje su nastale između 1200. ili 800. pr. Kr. do oko 500. ili 600. g., Točnije od približno pojave grčkih polisa koji si bili gradovi-države i grčke ahejske umjetnosti pa do propasti Zapadnoga Rimskoga Carstva. Pojam „antika“ dolazi od latinske riječi „*antiquus*“ što bi značilo star, prijašnji, negdašnji. Općenito gledajući antika znači materijalnu i duhovnu kulturu starih naroda, grčko-rimskog svijeta.⁸ U rječniku filozofskih pojmova filozofija je riječ grčkog porijekla od (grč. φιλοσοφία a znači ljubav prema mudrosti), pojam se pripisuje Pitagori koji ga je prvi upotrijebio (6. st. pr. Kr.). Prema istom izvoru *„Filozofija, mudroslovlje, jest spoznaja svih stvari po njihovim uzrocima, pomoću naravnog svjetla razuma. Za razliku od drugih znanosti koje proučavaju određeno područje stvarnosti, filozofija proučava cjelokupnu stvarnost. Kao posebna intelektualna aktivnost i kao oblik znanstveno organiziranog znanja, nastaje u staroj Grčkoj i tipičan je europski fenomen, ne niječući da i u drugim kulturama postoje elementi filozofskog znanja“*.⁹

Prije analize antičke filozofske misli definirat ćemo sam pojam povijesti filozofije. Prema Bonifac Badrovu povijest filozofije se *„definira kao sustavan prikaz rješavanja*

⁶ Hrvatska enciklopedija. Filozofija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=19629> , pristupljeno: 17.07.2021

⁷ Hrvatska enciklopedija. Filozofija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=19629> , pristupljeno: 17.07.2021

⁸ Filozofija. Org. Riječnik filozofskih pojmova. Dostupno na: <https://www.filozofija.org/rjecnik-filozofskih-pojmova/#E> , pristupljeno: 14.07.2021.

⁹ Ibid

*filozofskih problema u različitim razdobljima i kritičko istraživanje njihove unutarnje dinamike“.*¹⁰

Predstavljajući povijest filozofije Bonifaca Bardova Tomić drugo razdoblje grčko-rimske filozofije, ono antičko, metafizičko, dijeli na cjeline o sofistima, Sokratu, Platonu i Aristotelu. Kod Sofista predmet filozofske refleksije prelazi s kozmosa na čovjeka, što je po mišljenju Bardova posljedica društvenih previranja u kojima su najvažniji etička i društveno-politička pitanja.¹¹

Kokić filozofsko mišljenje poima kao pokušaj traganja za istinom. Odnosno kao razborit i sustavan način promišljanja pri pokušajima da objasni zagonetke opstojnosti svijeta. U svom djelu „Pregled antičke filozofije“ autor naglašava kako se iz antičke filozofske misli razvilo osim suvremenog filozofskog mišljenja i kulturno-civilizacijski identitet, odnosno misao zapadnoga svijeta uopće.¹² Zašto je uopće važno proučavati povijest antičke filozofije, pitanje je na koje pokušava dati odgovor Jakić, prema kojem bez antičke misli, sami temelji kulturnog identitete misli Zapada, uopće ne bi bili mogući.¹³

2.1. Rimska filozofija

Odgaj i obrazovanje u starom Rimu od samih svojih početaka njeguje i promiče vrednote kao što su: praktičnost, skromnost, efikasnost, odlučnost, umjerenost, briga za državu i povezanost sa svakodnevnim životom. Navedeno predstavlja vrednote u današnjem suvremenom svijetu. Zanimljivo je da su još u ono vrijeme nekih od filozofa, primjerice, Seneka, ustvrdili da treba učiti za život a ne za školu. Ciceron, Vergilije, Horacije, Apulej su i svojim uzornim životom promicali vrijednosti o kojima su pisali. Filozofija je imala svojih uspona i padova ali se na nju uglavnom gledalo kao na ozbiljan posao sve do početka VI. stoljeća. Veliki rimski pisci su za sobom ostavili vrijedne

¹⁰ Tomić, D. (2019): Grčko-rimska filozofija u »Povijesti filozofije« Bonifaca Bardova. Filozofska istraživanja. God 154. 39(2): 381- 392. str.390

¹¹ Ibid, str 386

¹² Kokić, T. (2015): Pregled antičke filozofije. Naklada Breza, Zagreb, str. 349

¹³ Jakić, M. (2017): Pregled Antičke filozofije Studia lexicographica, GOD. 11 (2017) BR.21, str. 158

zapise i dalekosežno utjecali na razvoj zapadnoeuropske kulture.¹⁴ Iako se u nekim segmentima rimska filozofija razlikuje od grčke, većina istraživača koja se bave istraživanjem najranijeg stoljeća antike složiti će se da postoje mnoge dodirne točke između kultura i civilizacija Grčke i Rima.¹⁵

Rimska filozofija uostalom kao i umjetnost i književnost razvijala se po ugledu na grčku, a odlikovala ju je prije svega temeljna usmjerenost na etička, socijalna, politička i religiozna pitanja. Teoretiziranje i raspravljanje o gnoseološkim i ontološkim problemima svodilo uglavnom na sredstvo, pripremu ili vježbu za blaženi, sretniji, razumniji život građanina. Rimska filozofija karakteristična je po naglašavanju unutarnjeg zadovoljavanja individuuma. U helenističkom razdoblju starog Rima došlo je do populariziranja filozofije i proširenja zanimanja za nju i izvan zatvorenih krugova koji su premašivali filozofske škole.¹⁶ Na filozofsku misao ovog doba snažan utjecaj imali su grčki filozofski prethodnici stoici, platonisti i pitagorejci. Međutim i Rimljani su razvoju filozofske misli uz neke promijenjene ideje i razvoj značenja ranijih ideja dali svoj doprinos za drevnu filozofiju u cjelini.

2.1.1 Eklekticizma

Iz jedne takve grane filozofije je proizašao eklekticizma. Predstavnici rimskog eklekticizma, u kojem se očituju različita filozofska naučavanja su Marko Tulije Ciceron, Marko Terencije Varon, Kvint Sekstije, Lucije Krasicije i Papirije Fabijan. Eklektički filozofi zapravo nisu imali neku svoju školu nego je riječ o mješavini različitih poučavanja, a najznačajniji je među njima Ciceron. Njemu se pripisuje zasluga prenošenja nekih aspekata grčke kulture i naročito grčke filozofije na tlo Rima. Njegova su djela pretežno popularizacije helenske misli, i u njima tek u nekim etičkim koncepcijama ima originalnijih pokušaja uvjetovanih specifičnostima društvenih

¹⁴ Ninčević, M., Hosni, I. (2017): Razvoj starorimskog sustava odgoja i obrazovanja. Školski vijesnik. . 66 (1): 43-62

¹⁵ Pranjić. M. (2015): Autohtoni starorimski odgoj. Napredak, 156 (1-2); 169-20

¹⁶ Hrvatska enciklopedija. Rimsko carstvo, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Dostupno na: <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=52920>, pristupljeno: 12.07.2021

previranja u Rimu.¹⁷ Kao temelj svojeg razmišljanja razmotrio je retoriku. Političar je govornik i filozof koji je predstavio koncept „humanista“ kakav se i danas široko koristi u političkom i društvenom diskursu. Ciceron je na području moralnosti i etike vjerovao da svaka disciplina na svoj način posjeduje vrlinu. Nadalje, vjerovao je da svaka obrazovana osoba treba poznavati i prihvaćati sve načine znanja, te da sve vrste svakodnevnih poteškoća mogu prevladati snagom volje.¹⁸

Ciceron je obnašao visoke državne službe. U civilnim procesima bio je branitelj. Kao konzul otkrio je Katilininu zavjeru. Zbog političkih motiva Ciceron je bio prognan iz Rima. U sukobu Pompeja i Cezara pristao uz Pompeja, ali se nakon Cezarove pobjede priklonio pobjedniku te se nakon pomilovanja vratio u Rim. Stradao kao žrtva proskripcija; dao ga je ubiti Marko Antonije. Napisao je nekoliko filozofskih djela koja su uglavnom popularizacija grčke filozofije. Neka od djela su: „O najvećem dobru i najvećem zlu“, „O starosti“, „O prijateljstvu“, „O dužnostima“, „O državi“ i dr.). Kao središnje pedagoško načelo isticao je humanistički ideal. Prema Ciceronovom isticanju vrlina je jedini uvjet blaženstva a čudorednost najuzvišenije dobro.¹⁹

¹⁷ Hrvatska enciklopedija. Rimsko carstvo, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Dostupno na: <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=52920>, pristupljeno: 12.07.2021

¹⁸ nsokote.ru. Filozofija antičke Rome: povijest, sadržaj i glavne škole. Dostupno na: <https://nsokote.ru/vijesti-i-dru%C5%A1tvo/145395-filozofija-anti%C4%8Dke-rome-povijest-sadr%C5%BEaj-i-glavne.html>, pristupljeno: 15.07.2021

¹⁹ Proleksis enciklopedija. Ciceron, Marko Tulije. Dostupno na: <https://proleksis.lzmk.hr/15325/>, pristupljeno: 15.07.2021

3. RIMSKE FILOZOFŠKE ŠKOLE

Ljudska potreba za dubljim promišljanjem a ne jednostavnim usvajanjem poznatih istina dovela je do filozofije. Takva ljubav prema mudrosti javila se prvenstveno kod Grka, te i otvaranje prvih filozofskih škola. Prve škole nastale su u grčkim kolonijama Miletu – u Maloj Aziji, Krotonu i Eleji – u Italiji.²⁰

U Rimu se platonizam razlaže na tri osnovne filozofske škole: epikurejska, stoička i skeptička filozofska škola. U svakoj od navedenih filozofskih škola dominantna tema tog filozofiranja bio je ideal mudraca dok se istinski život pokušao definirati bilo kao »život u skladu s prirodom«, bilo kao uzdržavanje od svakoga suđenja, bilo kao život koji je užitak postavio kao jedinu vrlinu.²¹

3.1. Epikurejska filozofska škola

Prema rječniku filozofskih pojmova epikureizam predstavlja filozofsko učenje Epikura i njegove škole koju je osnovao krajem IV. stoljeća prije Krista. Epikurova filozofija obuhvaća tri cjeline: etiku, logiku i fiziku. U etici epikurizam postavlja zadovoljstvo kao najviše dobro i kao osnovni cilj ljudskog života. U kozmologiji uglavnom slijedi Demokritov atomizam. Blaženstvo se sastoji u odsutnosti bilo koje vrste bola, bilo fizičkog ili moralnog.²²

U drevnom Rimu Epikurejska škola bila je jedna od popularnih filozofskih škola tog vremena. Prema Tomiću Epikurejevo učenje je bilo toliko popularno da se raširilo među rimskom aristokracijom. Neki propast rimske države pripisuju upravo štetnom utjecaju Epikurove nauke. Tomić navodi da Epikur logiku shvaćanja kao nauku o normama istine i stvarnosti i svodi ju na teoriju spoznaje. Fiziku koja za Epikura predstavlja obnovu Demokritova materijalističkog automatizma svodi na atome,

²⁰ Eductorij. Povijest 1 - 5.6. Kako se društvo mijenjalo?, Razvoj filozofije. Dostupno na: <https://edutorij.e-skole.hr/share/proxy/alfresco-noauth/edutorij/api/proxy-guest/efe6be83-aab0-4849-a20d-065172b7f7c0/razvoj-filozofije.html>, pristupljeno: 20.07.2021

²¹ Hrvatska enciklopedija. Rimsko carstvo, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Dostupno na: <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=52920>, pristupljeno: 12.07.2021

²² Filozofija. Org. Riječnik filozofskih pojmova. Dostupno na: <https://www.filozofija.org/rjecnik-filozofskih-pojmova/#E>, pristupljeno: 14.07.2021.

gibanje i prazninu izvan čega ne postoji ništa više, i etiku koja definira najviše dobro i koja daje tajnu sretnog života. Prema Epikuru najviše dobro je sreća. Prema navedenom može se reći da je za Epikura filozofija razumna težnja za srećom.²³ Njegova logika je senzualistička i kontradiktorna jer osjet uzima kao jedini kriterij istine. *„Njegova fizika, tj. metafizika, je materijalistička i ima cilj osloboditi čovjeka od straha bogova, pakla i smrti. Sav je epikureizam u etici. Nasuprot stoičkoj etici, Epikurova je etika apologija individualnog egoističkog užitka. Ali taj individualni užitek, koji je najviše dobro, modelira razum i sastoji se više u miru i odsutnosti boli nego u pozitivnom zadovoljenju strasti. Epikurova etika ima produhovljeniji, rafiniraniji karakter i u tome se razlikuje njegov hedonizam od Aristipovog hedonizma. Ali njegovi učenici, oslobođeni svakog straha, odgovornosti i dužnosti, provodili su dosljedno u životu glavni princip Epikurove etike, da je užitek najviše dobro.*²⁴

Osnivač Epikurejske škole je Epikur po kojem je ova škola i dobila naziv. Nakon njega epikurejska filozofska škola u Rimu našla je značajnoga nastavljača i polarizatora 60. godina pr.Kr. u Lukreciju. Lukrecije je u svom spjevu O prirodi stvari (izvornog naziva *De rerum natura*) dao prikaz tadašnjega svjetonazora, odbacio je mnoge religiozne i socijalne predrasude vremena i odlučno branio filozofiju svojega učitelja Epikura.²⁵

Središnji filozofski sadržaj Lukrecijeve pjesme usko odražava ono što je pronašao u Epikuru. „Slijedim te, slavo grčke rase, kao što u tvoje tragove sadim svoj, ne toliko iz bilo kojeg želja da se s vama nadmećem kao za ljubav, jer moja je želja oponašati vas ... Vi ste naš otac, otkrivač stvarnosti. Prenosite nam svoje očinske zapovijedi, a iz vaših svitaka, slavni, baš kao što pčele pijuckaju sve što mogu naći na cvjetnim proplancima, mi se isto tako hranimo svim vašim zlatnim riječima- zlatnim i uvijek zaslužnim za vječni život...²⁶

Približno u isto vrijeme kad i Lukrecije, rimskim epikurejcima pripadali su čuveni Cezarov protivnik Gaj Kasije, zatim Gaj Memije, Gaj Velej iz Lanuvija i dr. Utjecaj

²³ Tomić, D. (2019): Grčko-rimska filozofija u »Povijesti filozofije« Bonifaca Badrova. Filozofska istraživanja. God 154. 39 (2): str.388

²⁴ Ibid, str., 397

²⁵ Hrvatska enciklopedija. Rimsko carstvo, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Dostupno na: <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=52920>, pristupljeno: 12.07.2021

²⁶ Sedley, D.(2018): Lucretius. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Dostupno na: <https://plato.stanford.edu/entries/lucretius/>, pristupljeno: 17.07.2021.

epikurejskog učenja sačuvao se sve do IV. stoljeća do kada je postojala epikurejska škola.²⁷

3.1.1. Tit Lukrecije Kar

Epikurejska filozofija postala je popularna u Rimu zahvaljujući Lukreciju (*Titus Lucretius Carus*). Rimski pjesnik i filozof za koga se može reći da je živio u prilično turbulentnom vremenu. Podaci o njegovom privatnom životu, kao i o većini filozofski ličnosti tog vremena, su vrlo šturi te se može saznati vrlo malo ili gotovo ništa. Dostupna literatura sugerira da je Lukrecije je živio od 99. do 95. pr.Kr. te da je umro između 55. i 51. ²⁸ O njemu doznajemo jedino ono što se da zaključiti iz njegove pjesme koju je napisao sredinom prvog stoljeća i koja je posvećena rimskom aristokratu po imenu Memije (*Memmius*). Lukrecije je živio u Italiji u vrijeme kada je u njoj epikurejstvo cvalo, naročito kod Napuljskog zaljeva, gdje se oko Filodema stvorio glavni epikurejski krug.²⁹

Njegovo naukovanje karakteristično je po tome što je prvi objasnio doktrinu atoma koji su lišeni bilo kakvih osobina dok osobine stvara tek njihova ukupnost. Prema Lukreciju broj atoma u prirodi je uvijek isti i oni dovode do transformacije materije. Ništa ne dolazi iz ničega. Svjetovi su višestruki, nastaju i propadaju prema zakonu prirodne nužnosti, a atomi su vječni. Svemir je beskonačan, vrijeme postoji samo u objektima i procesima, a ne u sebi.³⁰

Jedino djelo koje, smatra se, da je dovršio Ciceron je pjesma O prirodi stvari (*De rerum natura*). Pjesma je strukturirana u šest knjiga:

1. Stalni sastojci svemira: atomi i praznina
2. Kako atomi objašnjavaju pojave
3. Priroda i smrtnost duše

²⁷ Hrvatska enciklopedija. Rimsko carstvo, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Dostupno na: <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=52920>, pristupljeno: 12.07.2021

²⁸ Horvat, K. (2020): Prikaz Venere kao Lukrecijeva "De rerum natura", Završni rad, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli Filozofski fakultet Odsjek za klasičnu i romansku filologiju, Odsjek za kroatistiku

²⁹ Sedley, D.(2018): Lucretius. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Dostupno na: <https://plato.stanford.edu/entries/lucretius/>, pristupljeno: 17.07.2021

³⁰ nsokote.ru. Filozofija antičke Rome: povijest, sadržaj i glavne škole. Dostupno na: <https://nsokote.ru/vijesti-i-dru%C5%A1tvo/145395-filozofija-anti%C4%8Dke-rome-povijest-sadr%C5%BEaj-i-glavne.html>, pristupljeno: 15.07.2021

4. Pojave duše
5. Svemir i njegova smrtnost
6. Svemirski fenomeni

Prvi par knjiga bavi se mikroskopskim svijetom atoma, drugi ljudskim bićima, treći svemirom u cjelini. Unutar svakog para knjiga, prva objašnjava osnovnu prirodu dotičnog entiteta, druga nastavlja s ispitivanjem niza pojedinačnih pojava povezanih s njima. Daljnja simetrija leži u temi smrtnosti, obrađenoj u neparnim knjigama. Knjiga I od početka naglašava neuništivost osnovnih elemenata, dok knjige III i V u naglašenom kontrastu daju podudarnu važnost kvarljivosti, odnosno prolaznosti duše i svemira.³¹

Uspostavljanjem glavnih načela atomskog svemira u knjizi I i II Lukrecije pobija suparničke teorije predsokratskih kozmičkih filozofa Herakleita , Empedokla i Anaksagore, te prikriveno napada stoike, školu moralista koja se nadmeće s Epikurovom. Knjiga III prikazuje atomsku strukturu i smrtnost duše i završava trijumfalnom propovijedi na temu „Smrt nam nije ništa“. Knjiga IV opisuje mehaniku osjetilne percepcije, misli, te određene tjelesne funkcije i osuđuje seksualnu strast. Knjiga V opisuje stvaranje i rad ovoga svijeta i nebeskih tijela te evoluciju života i ljudskog društva. Knjiga VI objašnjava izvanredne pojave zemlje i neba - posebno grmljavinu i munje. Pjesma završava opisom kuge u Ateni, mračnom slikom smrti koja je u suprotnosti sa proljećem i rođenjem u zazivu Veneri, kojom se otvara.³²

Slika 1. Tit Lukrecije Kar, Preuzeto od: (Encyclopedia Britannica, 2021.)

³¹ Sedley, D.(2018): Lucretius. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Dostupno na: <https://plato.stanford.edu/entries/lucretius/>, pristupljeno: 17.07.2021

³² Wells, AF. Lucretius Latin poet and philosophe. Britanica. Dostupno na: <https://www.britannica.com/biography/Lucretius> , pristupljeno: 17.07. 2021

3.2. Stoička filozofska škola

Jakopecu stoicizam je kao jedna od grčko-helenističkih škola odigralo značajnu ulogu za povijest filozofske misli u shvaćanju etike čiji temelji počivaju u prevladavanju razuma nad strastima i emocijama. Filozofsko učenje, stoicizam je nastalo oko 300. godine prije Krista. Zenon iz Kitiona na otoku Cipru bio je osnivač stoičke filozofske škole. Naziv škole potekao je od mjesta koje je bilo sastajalište a činilo ga je natkriveni trijem (*stoa*) s ukrašenim slikama.³³

Stoicizam iako prvobitno zasnovan u antičkoj Grčkoj svoj vrhunac je dosegao u Rimu. Približno oko 150. godina pr. Kr. stoičku filozofiju u Rim prenijeli su Hrizipovi nastavljajući Diogen iz Seleukije i Antipatar iz Tarsa. Diogen je bio grčki filozof učenik Hrizipov kojeg su Atenjani poslali u Rim s Kritolajem i Karneadom, da izmole oprost novčane kazne zbog pljačkanja grada Oropa. Došavši u Rim tada je Rimljane prvi put upoznao sa stoičkom filozofijom. Od njegovih djela sačuvali su se samo odlomci. Po stoičkoj fizici sve nastaje iz materije koju prožima stvaralačka božanska vatra i oživljuje ju kao dah. Najviši je etički princip stoičke filozofije je „živjeti u skladu s prirodom“. Za čovjeka je jedino dobro vrlina a jedino zlo porok. Vrlina je najbitnija, sve drugo, zdravlje, bogatstvo, život i smrt potpuno je nebitno, Sreća se prema stoicima sastoji u nepostojanju potreba i nezavisnosti od svega vanjskog. Stoički mudrac slobodan je od svih afekata, građanin je cijeloga svijeta koji uviđa da su sva razumna bića odnosno svi ljudi srodni. Iz tog razloga stoici propovijedaju ljubav prema svim ljudima, pa čak, što se susreće po prvi put u povijesti i prema robovima.³⁴

Stoici, navodi Tomić posebnu pozornost pridodaju etici. Kao što je već dijelom navedeno, ističu vrijednost ljudske osobe i njezinih prava, ističu bratstvo i jednakost svih ljudi, te osudu ropstva. Stoici su rastavili etiku od politike i u tome se očituje zasluga stoičkog učenja. Potom, istaknuli su pojam prirodnog prava na kojem bi se trebalo temeljiti pozitivno pravo. Najznačajniji predstavnik Stoičke škole je Zenon Kitijski (334. – 262./261.), koji je i osnovao stoičku školu, potom Kleant (331./330.–

³³ Jakopec, P. (2018.): Stoička etika vrline i Rousseauova koncepcija građanske religije. *Obnov. život*, 73 (1); 95–106. str. 95

³⁴ Hrvatska enciklopedija. Rimsko carstvo, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Dostupno na: <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=52920>, pristupljeno: 12.07.2021

230./229.) koji se smatra drugim vodećim stoikom. Višestoljetno djelovanje, koje se proširilo helenističko-rimskim svijetom, dijeli se na tri razdoblja: stara, srednja i mlada stoa. Međutim, nesumnjivo najveći utjecaj na filozofiju imala je tzv. mlada stoa, a njezini su glavni predstavnici bili: Hrizip (između 280. i 276. – između 208. i 204.), Lucije Anej Seneka (4. – 65), Epiktet (55. – 135.) i car Marko Aurelije (121. – 180.) U Rimu je najznačajnije djelovanje u filozofskom smislu imala tzv. srednja stoa čiji je najistaknutiji predstavnik Panetije Rodski.³⁵

Navedeni stoici naglašavali su posebne interese za praktična pitanja iz područja logike koja je obuhvaćala logiku i teoriju spoznaje, fizike koja za predmet ima fizička bića i etike koja je obuhvaćala život u skladu s razumom. Bonifac Bardov naglašava nekoliko grubih zabluda u stoičkoj filozofiji. Primjerice: „materijalizam u metafizici, senzualizam u logici i teoriji spoznaje, panteizam u teologiji, negaciju besmrtnosti duše i slobode. Etički materijalistički panteizam u konačnici ništi svaku osobu, a tim i pravu slobodu, moralnu obligaciju, odgovornost i zaslugu“³⁶

Razmatrajući doktrine stoika, važno je zapamtiti da oni na filozofiju ne gledaju kao zanimljivu zabavu ili čak određeno tijelo znanja, već kao na način života. Stoici filozofiju definiraju kao vrstu prakse ili vježbanja u stručnosti koja se odnosi na ono što je korisno. Prema stoičkoj filozofiji jednom kada spoznamo kakvi smo zapravo mi i svijet oko nas, a posebno priroda vrijednosti, bit ćemo potpuno transformirani.³⁷

3.2.1. Seneka, Lucije Anej

U Rimu je bio Lucije Anej (*Lucius Annaeus Seneca*) najupečatljiviji predstavnik stoičke škole. Seneka je rođen u Cordobi oko 4. godine pr. Kr. te je umro u Rimu 65. U Rimu je bio poznat kao Seneka Mlađi ili Seneka Filozof. Bio je filozof i književnik i Neronov osobni učitelj. Jakopec navodi kako se Seneka prema filozofiji odnosio kao prema znanosti i praktičnoj djelatnosti, te navodi da „U obranu filozofije Seneka u šesnaestom pismu Luciliju tvrdi kako je neophodno baviti se filozofijom...Ona će nas poticati da se

³⁵ Tomić, D. (2019):Grčko-rimska filozofija u »Povijesti filozofije« Bonifaca Badrova. Filozofska istraživanja. God 154. 39 (2): str., 388

³⁶ Ibid

³⁷ Baltzly, D. (2018): Stoicism. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Dostupno na: <https://plato.stanford.edu/entries/stoicism/>, pristupljeno: 17.07.2021

*rado pokoravamo bogu, a sudbini prkosno; podučit će nas i to kako da slijedimo boga i podnosimo slučaj“.*³⁸

Njegova filozofija razlikovala se od klasičnog grčkog smjera. Novi stoik koji u centar stavlja etiku. Prema kojem su duša, misli i sve vrline dio etike. Za njega se može reći da je i živio u skladu sa svojim načelima.

Kao stoički filozof koji piše na latinskom, Seneka daje trajni doprinos stoicizmu. Zauzima središnje mjesto u tadašnjoj literaturi o stoicizmu i oblikuje razumijevanje stoičke misli koje su trebale imati kasnije generacije. Filozofska djela Seneke odigrala su veliku ulogu u oživljavanju stoičkih ideja u renesansi. Senekini su spisi zapanjujuće raznoliki u svom generičkom opsegu. Rođen je u Cordubi u Španjolskoj, a obrazovanje za retoriku i filozofiju stekao je u Rimu. Seneka je imao vrlo uspješnu i prilično dramatičnu političku karijeru. Čak i kratki (i nepotpun) popis događaja u njegovom životu ukazuje na to da je Seneka imao dovoljno prilika za razmišljanje o nasilnim osjećajima, opasnostima ambicija i načinima na koje se život politike razlikuje od života filozofije. Optužen je za preljub sa sestrom cara Kaligule i zato je prognan na Korziku 41. godine. Optužen je za suučesništvo u zavjeri za ubojstvo Nerona te je prisiljen je na samoubojstvo 65. godine.³⁹ Tablici 1. donosi kratki pregled kronologije Senekinih djela iako je to relativno teško utvrditi, s obzirom na to da se o njegovom životu, osim onog dijela iz carske službe, znamo vrlo malo.

³⁸ Jakopec, P. (2018.): Stoička etika vrline i Rousseauova koncepcija građanske religije. *Obnov. život*, 73(1);95–106. str. 100

³⁹ Vogt, K. 2007. Seneca. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Dostupno na: <https://plato.stanford.edu/entries/seneca/>, pristupljeno: 17.07. 2021

Tablica 1. Kronologije Senekinih djela

<i>Naturales Quaestiones</i>	Prirodoslovna pitanja u sedam knjiga
<i>Ad Marciam de consolatione</i>	Utjeha Marcia (vjerovatno najstariji sačuvani spis)
<i>Ad Helviam matrem de consolatione</i>	Utjeha njegovoj majci Helviji
<i>Consolatio ad Polybium</i>	Utjeha Polibuju
<i>The Moral Essays,</i>	Moralni eseji
<i>Epistulae morales ad Lucilium</i>	Moralna pisma Luciliju
<i>De clementia</i>	O blagosti u dvije knjige, upućeno Neronu
<i>De beneficiis</i>	O dobročinstvima u sedam knjiga, upućeno Neronu

Izvor: (Vogt, 2007). Obrada: autor

Izgubljena djela: *Moralis philosophiae libri, De officiis, Exhortationes, De immatura morte, De matrimonio, De superstitione, Quomodo amicitia continenda sit, De situ Indiae, De motu terrarum, De forma mundi, De lapidum natura, De piscium natura*

Sveukupno gledano Senekina djela uključuju desetak filozofskih eseja, 124 pisma koja se bave moralnim pitanjima, devet tragedija i jednu satiru. U literaturi se susreće podatak o deset dijaloga koji nisu svi dijalozi osim tri navedena u ranijoj tablici.

Prema Rafoltu, rimski filozof, tragičar i satirik napisao nekoliko monografija i tragedija koje su prikazane u tablici 2.

Tablica 2. Senekine monografije i tragedije⁴⁰

De ira	O gnjevu
De vita beata	O blaženstvu života
Hercules furens	Bijesni Herkul
Troades	Trojanke
Phoenissae	Feničanke
Medea	Medeja
Phaedra	Fedra
Oedipus	Edip
Thyestes	Tijest
Hercules Oetaeus	Herkul na Eti

Izvor: (Rafolt, 2015.), Obrada: (autor)

3.2.2. Epiktet

Epiktet je još jedan poznati mislilac i sljedbenik stoičke škole. Bio je to prvi filozof drevnog svijeta, koji je rođen kao rob što je zasigurno uvelike utjecalo ostavilo na razvoj njegovih stavova. Epiktet je, uz Seneku i Marka Aurelija, glavni predstavnik stoe u kasnom, rimskom razdoblju. Živio je od oko 50. do 130. pr. Kr. Iz frigijskog Hijerapola doveden je u Rim kao rob, te je ubrzo dobio privolu od svog gospodara da se duhovno usavršava. Slušajući stoika Muzonija Rufa, odlučio se za najutjecajniji filozofski pravac tog vremena, odnosno stoicizam.⁴¹

Kako je i sam bio rob otvoreno je pozivao robove da se smatraju istim narodom kao i svi drugi, što je u grčkoj filozofiji bilo nedostupno. Za Epikteta stoicizam je bila znanost koja mu je omogućila da zadrži samokontrolu, da se ne boji smrti i da ne teži ka užitku.

⁴⁰ Rafolt, L. (2015): Leksikon Marina Držića. Seneka Lucije Anej. Dostupno na: <https://leksikon.muzej-marindrzc.eu/seneka-lucije-anej/>, pristupljeno: 19. 07. 2021

⁴¹ Zubović, N. (2007): Epiktet priručnik. Prolegomena, Časopis za filozofiju, 6 (1): 114-120 str.

Jednostavno rečeno za je njega stoicizam bio stil života. Kako ne bi bili razočarani u životu smatrao je da treba željeti ne najbolje, već ono što već postoji. Epiktet je svoj filozofski *credo* nazvao apatijom, znanošću o umiranju i poslušnošću Logosu (Bogu). Pristajanje sudbini manifestacija je najviše duhovne slobode.⁴²

Prema Zubović Epiktet je podučavao stoičku filozofiju u Rimu sve do 89 g. kada je Domicijan carskim ediktom dao iz Rima i Italije prognati sve filozofe. Epiktet se nastanjuje u Nikopolu na epiroskoj obali gdje ga slijede mnogi slušači među kojima su mnogi imućni rimski aristokrati.⁴³ Epiktet za sobom nije ostavio pisanih djela. Međutim, njegova predavanja zapisivao je mladić imenom Flavije Arijan koji je objavio zbirku filozofskih predavanja u 8 knjiga pod naslovom Dijatribe, odnosno Razgovori od kojih su tek 4 sačuvane. Ono najbitnije Arijan je još jednom sažeo u „*Enkheirídion*“ Priručnik što se u određenom smislu mogu smatrati njegovim, a ne Epiktetovim djelima.⁴⁴

Radeći u stoičkoj školi cilj njegova naukovanja nije bio obučiti profesionalne filozofe nego laicima prilagoditi školski stoicizam, kako bi poboljšao i obratio čovjeka te ga priveo ispravnom životu i pravoj sreći. Centralnu ulogu u njegovoj filozofiji činila je ideja istinske unutarnje slobode. Kao i inače kod stoičke filozofije i njegov je nauk obilježen izrazito religioznim karakterom. Osobna pobožnost zrcali se u njegovom pripovjedačkom stilu.⁴⁵

3.2.3. Car Marko Aurelije

Car Marko Aurelije (lat. *Marcus Aurelius, Antoninus*), bio je sljedbenik Epikteta. Bio je rođen 121. godine u Rimu, u patricijskoj obitelji, a umro oko 180. godine za vrijeme vojnog pohoda kod Vindobone. Posljednji je rimski car koji je širio granice Rimskog Carstva. Za vrijeme osvajačkih pohoda napisao je poznato djelo „Razmišljanja“. Prema

⁴² Info-4ali.ru. Filozofija antičkog Rima: povijest, sadržaj i glavne škole 2019 Dostupno na: <https://hr.info-4all.ru/dosug-i-razvlecheniya/obshestvo-i-politika/novosti-i-obshestvo/drevnego-rima-filosofiya-istoriya-soderzhanie-i-osnovnie-shkoli/> , pristupljeno: 15.07.2021

⁴³ Zubović, N. (2007): Epiktet priručnik. Prolegomena, Časopis za filozofiju, 6(1): 114-120 str.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Ibid, str. 115

njegovoj filozofiji priroda je središte svih zbivanja u svijetu od koje sve polazi i s kojom sve završava.⁴⁶

„Pojedincu potrebno živjeti u skladu s prirodom (logosom), a filozofija je jedina ispravna i prava vodilja u ovom životu. Duh treba uzdići iznad zadovoljstva i nezadovoljstva osjetila kako bi sam duh postao neovisan. Sve što se događa u skladu s logosom dobro je i nikako nije loše, pa tako ni sama pojava smrti. Važno je zadržati mir (ataraxia) u sebi jer je svijet vječna promjena, mijena, a sam je život kao „nabujala rijeka“⁴⁷

Za vrijeme svoje vladavine pojačao je nadzor nad provincijama, uz pomoć štednje sanirao državne financije, proveo reformu građanskog prava i osnivao škole. Na grčkom jeziku napisao je spis „Razgovori sa samim sobom“ koje predstavlja djelo bolne rezignacije nad tužnim ljudskim sudbinama. Djelo je prožeto etičkim sugestijama koje čine stoičku filozofsku paralelu čudorednim zasadama ranoga kršćanstva.⁴⁸

U središtu je njegova anti materijalističkoga nauka sudjelovanje čovjeka u tijelu, duši i duhu, čiji je nositelj pobožna, hrabra i umna osobnost, no ona gospodari samo duhom kao sjedištem dužnosti i savjesti koja čovjeka stalno preispituje s obzirom na ispravnost njegovih čina. Posredstvom duha ljudi sudjeluju u božanskom bitku i time čine idealnu zajednicu koja prekoračuje sve zbiljske, povijesne, nacionalne i kulturne granice, a po tom se Marko Aurelije smatra jednim od začetnika ideje kozmopolitizma..⁴⁹

⁴⁶ Jakopec, P. (2018.): Stoička etika vrline i Rousseauova koncepcija građanske religije. *Obnov. život*,73(1);95–106. str. 102

⁴⁷ Jakopec, P. (2018.): Stoička etika vrline i Rousseauova koncepcija građanske religije. *Obnov. život*,73(1);95–106. str. 102

⁴⁸ Hrvatska enciklopedija. Marko Aurelije, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=39004>, pristupljeno: 15.07.2021

⁴⁹ Ibid

Slika 2. Car Marko Aurelije. Konjanički spomenik u Rimu. Izvor: (Hrvatska enciklopedija, 2021.)

3.3. Skeptička filozofska škola

Skepticizam je riječ grčkog podrijetla od skepsis što znači sumnja. U prijevodu skepticizam bi bio životni nazor koji karakterizira sumnjičavost, pretjerana kritičnost i suzdržanost od suđenja o stvarima.⁵⁰

Kada je riječ o sumnji, sumnjati se može u bilo što i na bilo kakav način ističe Ferenc. Primjerice, netko sumnja u Božju opstojnost, netko u identitet, netko sumnja u znanstvene dogme i tako redom.⁵¹ U filozofskom smislu skepticizam je stav da je svaka spoznaja izložena sumnji. Prema skepticizmu, ne postoji siguran kriterij u određivanju istine, pa je nemoguće doći do objektivne spoznaje. Stoga je bolje

⁵⁰ Labus, M. (2007): Skepticizam. Enciklopedija (Opća i nacionalna u 20 knjiga). Enciklopedijska natuknica

⁵¹ Ferenc, M.(2016): Skepticizam kao temeljni epistemološki problem. Diplomski rad, sveučilište u Zagrebu. Filozofski fakultet, str. 4

suzdržati se od izricanja bilo kakvih sudova (epohe).⁵² Prema Greco i Sosa „Temeljna teza filozofijskog skepticizma jest da je spoznaja, ni manje ni više nego – nemoguća“⁵³

Filozofijski se skepticizam može podijeliti na radikalni (univerzalni) i umjeren (lokalizirani) pri čemu se radikalni skepticizam odnosi na tvrdnju da ne znamo ništa ni o čemu, dok je lokalizirani kako mu i samo ime govori, umjereniji, što znači da se odnosi samo na određene aspekte i sadržaje a ne na naše cjelokupno znanje.⁵⁴ Antički skepticizam smatra kako se sve naše znanje zasniva na opažanju, stoga je ono subjektivno i relativno, pa samim time nesigurno i neistinito. Kanta na skepticizam gleda kao na sredstvo da se um probudi iz svojega “dogmatskog drijemeža” i usmjeri prema kritici samog sebe. Najpoznatiji skeptici antičke filozofije su: Piron, Arkesilaj, Karnead, Enesiden, Sekst Empirik.⁵⁵

U usporedbi s ranijim varijantama skepticizma, on je u rimskoj filozofiji okarakteriziran jače izraženim idealističkim tendencijama. Obnavlja se u I. stoljeću pr.Kr djelatnošću Ptolemejevih učenika. Nešto kasnije škola filozofske skepse povezuje se sa školom liječnika empiričara.

O strategijama skeptika raspravljali su Gisela Striker koliko su oni spremni ići u svom skepticizmu. Prema istom autor Michael Frede dokazuje da su skeptici bili samo protiv dogmatizma znanosti, a ne protiv običnih, zdravorazumskih mišljenja, dok Myles Burnyeat u blistavoj i čuvenoj raspravi “Može li skeptik živjeti svoj skepticizam?” brani ekstremni odgovor.⁵⁶

Po pitanju skeptičke filozofije antička Grčka i drevni Rim bili su slični po mnogim konceptima. Što je naročito karakteristično za razdoblje kasne antike. Filozofi antičkog Rima, Enesidem iz Knossosa Agrippa, Sextus Empiricus svi su bili slični u

⁵² Labus, M. (2007): Skepticizam. Enciklopedija (Opća i nacionalna u 20 knjiga). Enciklopedijska natuknica

⁵³ Greco, J., Sosa, E. (2004): Epistemologija. Vodič u teorije znanja, hrv. izdanje pr. B. Mikulić, Jesenski i Turk, Zagreb, str.42

⁵⁴ Ferenc, M.(2016): Skepticizam kao temeljni epistemološki problem. Diplomski rad, sveučilište u Zagrebu. Filozofski fakultet, str. 4

⁵⁵ Labus, M. (2007): Skepticizam. Enciklopedija (Opća i nacionalna u 20 knjiga). Enciklopedijska natuknica

⁵⁶ Ibid

suprotstavljanju svim vrstama dogmatizma. Glavni slogan im je bio da su sve discipline međusobno proturječne samo skepticizam prihvaća sve i istovremeno sve to dovodi u pitanje.

3.3.1 Enezidem iz Knosa

Enezidem iz Knosa (grč. Αἰνεσίδημος, Ainesídēmos) je grčki filozof iz I. stoljeća pr.Kr. Jedan je od predstavnika skepticizma koji je naučavao u Aleksandriji. Napisao je „Pironove misli“ u osam knjiga koje se ujedno smatra njegovim glavnim djelom. Njegova filozofija obuhvaća kritiku logičkoga zaključivanja, kritiku pojmova uzročnosti i istine te mogućnosti znanosti i etike, a svoj skepticizam povezuje uglavnom s Heraklitovom filozofijom.⁵⁷

Prema Kopeczky Bajić⁵⁸ Enezidem iz Knosa jedan je od najpoznatijih rimskih sljedbenika učenja koje je utemeljio Grk Piron iz Elide. Za njegovu filozofiju karakteristične su filozofske misli da se ideal skeptičkoga mudraca postiže potpunim uzdržavanjem od suda i od djelovanja. „*Mudrac se povlači u samoga sebe i u suzdržanosti nalazi nepomućeni mir*“⁵⁹. Po Enezidemovom shvaćanjem nije moguće razdvajanje istine od privida iz razloga jer se opažanja razlikuju ne samo od osobe do osobe nego su različita kod iste osobe u različito vrijeme. I upravo zbog navedene spoznaje smatrao je da se treba u potpunosti suzdržavati od izricanja suda.⁶⁰

3.3.2. Agripa

Agripa (grč. Ἀγρίππας, *Agrippas* lat. *Agrippa*) pripadnik je mlađe skeptičke škole helenističko-rimske filozofije iz II. stoljeća. Sljedbenik je Enezidema iz Knosa. Njegova filozofija pojednostavila je skeptičke argumente, odnosno moduse protiv dogmatičara, a kojima se traži suzdržavanje od suda. Tako modus iz nesuglasja pretpostavlja

⁵⁷ Hrvatska enciklopedija. Enezidem iz Knosa, mrežno izdanje. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=17941>, pristupljeno: 19.07.2020.

⁵⁸ Kopeczky Bajić, S. Novi književni val. Filozofi koje bi svaki pisac trebao poznavati (drugi dio), 2020. Dostupno na: <https://noviknjizevnival.wordpress.com/2020/10/07/filozofi-koje-bi-svaki-pisac-trebao-poznavati-drugi-dio/>, pristupljeno: 19.07.2021

⁵⁹ Ibid

⁶⁰ Kopeczky Bajić, S. Novi književni val. Filozofi koje bi svaki pisac trebao poznavati (drugi dio), 2020. Dostupno na: <https://noviknjizevnival.wordpress.com/2020/10/07/filozofi-koje-bi-svaki-pisac-trebao-poznavati-drugi-dio/>, pristupljeno: 19.07.2021

suzdržavanje jer o svakome predmetu istraživanja postoji nesuglasje; modus iz beskonačnog regresa podrazumijeva suzdržavanje budući da se niz opravdanja nužno proteže u beskonačnost; modus iz relativnosti polazi od nužnosti suzdržavanja jer se svaka stvar prema nekoj drugoj pojavljuje relativno; hipotetički modus nalaže suzdržavanje jer je protivna hipoteza (uz pretpostavku da se hipoteza postavlja da bi isključila beskonačni regres) jednako uvjerljiva te, konačno, recipročni modus pretpostavlja odnos: ako se x opravdava pozivanjem na y, a y pozivanjem na x. Agripino suzdržavanje od suda kasnije je bilo prisutno osobito u transcendentalnoj filozofiji njemačkog idealizma (Kant) s obzirom na to da »stvar po sebi« ne možemo spoznati da bismo izvodili sud, no u najvećoj mjeri u transcendentalnoj fenomenologiji Edmunda Husserla koji postojeći empirijski svijet, odnosno doživljava o njemu nastoji »staviti u zagrade« transcendentalnom redukcijom, odnosno suzdržavanjem od suda (ἐποχή) kako spoznajni subjekt u čistom zrenju ne bi bio aficiran postojećim iskustvom i doživljajima (psihologizmima).⁶¹

3.3.3. Sekst Empirik

Sekst Empirik (grč. *Sékstos ho Empeirikós*, lat. Sextus Empiricus), bio je grčki filozof i liječnik iz II. Stoljeća koji je živio u Rimu i Aleksandriji. Učenik je Pirona iz Elide što se saznaje posredno iz Sekstovih spisa, jer iza Pirona nisu ostala pisana djela. Sekst je smatrao da se treba suzdržavati od izricanja sudova, pošto je svakoj tezi moguće suprotstaviti antitezu. Drugim riječima njegova filozofska stajališta sumnjaju u mogućnost spoznaje istine stoga se treba osim suzdržavanja od sudova treba zadržati stav mirnoće kao osnovnog držanja skeptičkog mišljenja.⁶²

Ideje predočuju samo druge ideje, a svaki kriterij istine leži u krugu beskonačnoga dokazivanja jedne istine drugom. Sekst Empirik je skepticizam ograničio na teorijski svijet znanosti. Iz tog shvaćanja razlikovao je apstraktna teologijska koja su bila teoretska od religijskih koja su bila praktična i kulturno uvjetovana vjerovanja. Svoje je

⁶¹ Hrvatska enciklopedija. Agripa, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=876>, pristupljeno: 15.07.2021

⁶² Labus, M. (2007): Skepticizam. Enciklopedija (Opća i nacionalna u 20 knjiga). Enciklopedijska natuknica

postavke opširno iznio u spisu „Protiv matematike“ i „Protiv dogmatike“ napisanih u 11 knjiga koja se ujedno smatraju i glavnim izvorom poznavanja antičkoga skepticizma.⁶³

Slika 3. Sekst Empirik. Izvor: (Proleksis Enciklopedija, 2021.)

Prema Morison⁶⁴, Sekst Empirik bio je pironski skeptik koji uključuje nepostojanje uvjerenja o filozofskim, znanstvenim ili teorijskim pitanjima, a prema nekim tumačenjima, uopće ne postoje nikakva uvjerenja. Pironizam je jedan od dva skeptička pravca koja su se pojavila u antičkoj filozofiji. Pironovac ovog pravca polazi od činjenice da mu se stvari pojavljuju, to jest da u njemu izazivaju određene predodžbe ili impresije, da ga se na ovaj ili onaj način doimlju.⁶⁵

Dok moderni skepticizam dovodi u pitanje mogućnost znanja, pironski skepticizam dovodi u pitanje racionalnost vjerovanja. Pironski skeptik ima vještinu pronaći za svaki argument jednak i suprotan protuargument. Njegovo najpoznatije djelo koje govori o pironskom skepticizmu je „Obrisi pironizma“.⁶⁶

⁶³ Sekst Empirik. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=55235> , pristupljeno: 20.07.2021

⁶⁴ Labus, M. (2007): Skepticizam. Enciklopedija (Opća i nacionalna u 20 knjiga). Enciklopedijska natuknica

⁶⁵ Grgić, F.(2007). Pironizam i relativizam. Filozofska istraživanja, 27(4); 823-841. str. 823

⁶⁶Morison, B. (2014): Sextus Empiricus (Stanford Encyclopedia of Philosophy). Dostupno na: <https://plato.stanford.edu/entries/sextus-empiricus/>, pristupljeno: 19.07.2021

4. NEOPLATONIZAM I NOVOPITAGOREJCI U RIMU

U ovom poglavlju prikazat će se pripadnici neoplatonizma i novopitagorejci koji su također dali svoj doprinos u kasnoantičkom obrazovanju.

4.1. Neoplatonizam

Neoplatonizam je moderni izraz za školu filozofije nastalu u trećem stoljeću i koji je cvjetao sve do 529. godine kada je car Justinijan naredio je da se zatvori neoplatonska škola u Ateni zbog, kako je tada vladalo uvjerenje, „poganske naravi“.⁶⁷ Najvažnija središta neoplatonističkih škola su bila u Aleksandriji, Ateni, Smirni i Rimu.

Neoplatonizam je uspostavio Amonije Saka (*Ammonius Saccas*) filozof koji je odgojen kao kršćanin, ali je napustio svoju religiju zbog proučavanja Platona. Budući da Amonijeva djela nisu sačuvana, njegova filozofija je poznata samo kroz njegovog slavnog učenika Plotina čija djela također nisu sačuvana nego se njegova filozofija upoznaje kroz zbirku spisa „*Enneads*“ koju je uredio Plotininov učenik Porfirije koji je također napisao Plotinovu biografiju.⁶⁸

Amonije Saka je još ekstremnije i radikalnije od samog Platona branio naučavanja o dva svijeta. Jedan od njih je svijet ideja i osjetilnih a drugi je svijet materijalnih stvari, te nije priznavao liječničko umijeće. Značenje njegove filozofske misli očituje se u tome što je prvi put u povijesti filozofije ujedinio metafiziku lijepog s teorijom umjetnosti koju su inače ranije razdvojili Platon i Aristotel. Učenici Plotina osobitu pozornost posvećivali su ispitivanju logičkih problema. Posljednji značajni predstavnik neoplatonizma i ujedno posljednji predstavnik rimske filozofije bio je Boetije (480–524), koji je znatno utjecao na kršćanske filozofe prijevodima grčkih spisa na latinski, komentarima Aristotelovih djela i originalnom filozofskom raspravom »O utjesi filozofije«.⁶⁹

⁶⁷ New World Encyclopedia Neoplatonism. 2018. Dostupno na: <https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Neoplatonism>

⁶⁸ Fritz, von K. Ammonius Sacca. Neoplatonic philosopher, Britanica Dostupno na: <https://www.britannica.com/biography/Ammonius-Saccas>, pristupljeno: 19.07. 2021

⁶⁹ Hrvatska enciklopedija. Rimsko carstvo, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Dostupno na: <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=52920>, pristupljeno: 12.07.2021

Neoplatonizam imao je glavni utjecaj na kršćansku teologiju tijekom Kasne antike i srednjeg vijeka na zapadu. To je bilo zbog sv. Augustina od Hipona, na kojeg su utjecali rani novoplatonisti Plotin i Porfirije, kao i djela kršćanskog pisca Pseudo-Dionizija Areopagita, na koji su utjecali kasniji novoplatonisti, poput Prokla i Damascija. Određena središnja načela neoplatonizma poslužila su kao filozofski prelaz za kršćanskog teologa Augustina iz Hipona na njegovom putu od dualističkog maniheizma do kršćanstva. Kao Manichee, Augustin je smatrao da zlo ima bitno biće i da je Bog stvoren od materije; kada je postao neoplatonist, promijenio je svoje stavove o tim stvarima. Kao neoplatonist, a kasnije i kršćanin, Augustin je vjerovao da je zlo oduzimanje dobra i da Bog nije materijalni. Možda još važnije, naglasak na mističnom promišljanju kao sredstvu za izravni susret s Bogom ili Onim, pronađen u spisima Plotina i Porfirija, duboko je pogodio Augustina. Izvještava o najmanje dva mistična iskustva u svojim Ispovijestima koja očito slijede neoplatonski model. Prema vlastitom izvještaju o svom važnom otkriću "knjiga platonista" u knjizi ispovijesti, Augustin svoje shvaćanje i Boga i ljudske duše kao netjelesne supstance duguje neoplatonizmu. Na mnoge druge kršćane utjecao je neoplatonizam, posebno u njihovom poistovjećivanju neoplatoničnog ili Boga s Jahvom. Najutjecajniji od njih bio bi Origen, koji je potencijalno mogao pohađati nastavu kod Ammonius Sacca.⁷⁰

4.1.1. Plotin

Plotin (grč. *Πλωτῖνος*, *Plōtīnos*), rođen u Likopol oko 205, te je umro u Kampaniji, 270. Bio je grčki filozof koji je studirao u Aleksandriji. Sa svojih 28 godina silno je želio studirati filozofiju, te je bio kod profesora koji su uživali veliki ugled u Aleksandriji u to vrijeme. Potom odlazi kod Amonija čiji postaje učenik i u četrdesetoj godini života postaje učitelj filozofije u Rimu.⁷¹

Plotinova filozofija počinje od ideje da se cjelina bitka dijeli na tri hipostaze koje određuju stupnjevanje bitka. Svaka hipostaza utemeljena je na višoj a samo je jedna

⁷⁰ Eductorij. Povijest 1 - 5.6. Kako se društvo mijenjalo?, Razvoj filozofije. Dostupno na: <https://edutorij.e-skole.hr/share/proxy/alfresco-noauth/edutorij/api/proxy-guest/efe6be83-aab0-4849-a20d-065172b7f7c0/razvoj-filozofije.html>, pristupljeno: 20.07.2021

⁷¹ Pranjić, M. (2017): Kasnoantičko visoko obrazovanje i njegova propedeutika. Anali za povijest odgoja, Vol. 15/16 (39/40) No. 15/16:7-36.str. 25

hipostaza koje je utemeljena na samoj sebi „*To Jedno je neizrecivo, apsolutno, jednostavno, s one strane svake bitnosti.*“⁷² U drugoj hipostazi nastaje duh ili um koji tvore platonske ideje. S vremenom nastaje treća hipostaza, duša, koja živi između onoga čisto mišljenog i zamjedbenog, ona djeluje u svemu i u sebi sadrži pojedinačne duše. Nasuprot duši je tvar. Tvar ne čini hipostazu, jer nije ničemu podmet (*substantia*), nego je bezoblična, čisti mrak i lišenost koju duša svojom oblikujućom moći postavlja u bitak. U povratnom tijeku duša se dakle preko onoga tvarnog i duhovnoga ponovno uzdiže do vječnih ideja i u konačnici do čistoga bestjelesnog zrenja Jednog, što čini ekstatičko sjedinjenje s njim. Plotinova spoznajna teorija, metafizika, psihologija, estetika, filozofija religije i teologija snažno su utjecale na razvoj europske misli, poput: Bruna, Shaftesburyja, Herdera, Jacobija, Schellinga, Goethea, Novalisa, a u novije doba i na Hartmanna i Crocea.⁷³

⁷² Plotin. Hrvatska enciklopedija. Plotin, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=48797>, pristupljeno: 19. 7. 2021.

⁷³ Ibid

5. ZAKLJUČAK

Grčka se, za razliku od drugih područja, relativno brzo razvijala. Bila je to prva civilizacija koja je oslobodila i emancipirala znanstveno mišljenje od religije i podredila ga praktičnim zadacima. Svojim utjecajem na mnoga područja od obrazovanja, politike i zakonodavstva do filozofije, znanosti i umjetnosti. Rimski filozofija, uostalom kao i umjetnost i književnost, razvijala se po ugledu na grčku. U zadnjem helenističkom razdoblju dogodile su se promjene u filozofiji koje su u povezanosti s jačanjem Rimskog Carstva.

Iako se razvijala po ugledu na grčku filozofiju, filozofiju starog Rima nije previše zanimalo funkcioniranje prirode, znatno više se bavila životom i prevladavanjem nedaća kombinirajući religiju, fiziku, logiku i etiku. U rimskoj filozofiji značajan utjecaj platonizma razložio se u tri dijela. Na epikurejstvo, skepticizam i stoicizam iz čega su nastale istoimene filozofske škole. U svakoj od njih glavna tema filozofiranja je ideal mudraca dok se istinski život pokušao definirati ovisno o pripadnosti filozofskoj školi.

Za Epikura filozofija je razumna težnja za srećom. Filozofska škola u Rimu našla je značajnoga popularizatora u Lukreciju koji je odbacio mnoge religiozne i socijalne predrasude vremena i odlučno branio filozofiju svojega učitelja Epikura. Te kao Ciceron koji je imao jedan od velikih utjecaja na rimsku školu filozofskim spisima.

Stoicizam je odigrao ključnu ulogu u povijesti filozofske misli. Usmjerenost filozofskog pravca stoicizma, naročito u razdoblju rimskog stoicizma su etička pitanja čiji temelji počivaju u prevladavanju razuma nad strastima i emocijama. Za stoika etički je ideal postati i biti mudar. Najvažniji mislioci razdoblja mladog rimskog stoicizma su: Seneka, Epiktet i Marko Aurelije.

Skepticizam smatra kako se sve naše znanje zasniva na opažanju, stoga je ono subjektivno i relativno, pa samim time nesigurno i neistinito. Filozofi Enesidem iz Knossosa Agrippa, Sextus Empiricus bili su skeptici antičkog Rima s temeljnom filozofskom tezom da je spoznaja, ni manje ni više nego nemoguća.

Antička filozofija završava neoplatonizmom te je neoplatonizam bio najznačajnija filozofska škola u kasnom Carstvu.

6. LITERATURA

1. Baltzly, D. (2018): *Stoicism*. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Dostupno na: <https://plato.stanford.edu/entries/stoicism/>, pristupljeno: 17.07.2021
2. Džinić, I. (2016.). *Utjeha filozofije i Pohvala ludosti: paradigmatički okvir kvalitete življenja*. *Filozofska istraživanja*, 143.god.36(3):439-449
3. Edutorij. Povijest 1 - 5.6. Kako se društvo mijenjalo?, Razvoj filozofije. Dostupno na: <https://edutorij.e-skole.hr/share/proxy/alfresco-noauth/edutorij/api/proxy-guest/efe6be83-aab0-4849-a20d-065172b7f7c0/razvoj-filozofije.html>, pristupljeno: 20.07.2021
4. Ferenc, M.(2016): *Skepticizam kao temeljni epistemološki problem*. Diplomski rad, sveučilište u Zagrebu. Filozofski fakultet
5. *Filozofija. Org. Riječnik filozofskih pojmova*. Dostupno na: <https://www.filozofija.org/rjecnik-filozofskih-pojmova/#E>, pristupljeno: 14.07.2021.
6. Fritz, von K. Ammonius Sacca. Neoplatonic philosopher, Britanica Dostupno na: <https://www.britannica.com/biography/Ammonius-Saccas>, pristupljeno: 19.07.2021
7. Greco, J., Sosa, E. (2004): *Epistemologija. Vodič u teorije znanja*, hrv. izdanje pr. B. Mikulić, Jesenski i Turk, Zagreb
8. Gregorić, P., Grgić, F., Hudoletnjak Grgić, M. (2005): (ur.), *Helenistička filozofija: epikurovci, stoici, skeptici*, KruZak.
9. Grgić, F.(2007). *Pironizam i relativizam*. *Filozofska istraživanja*, 27(4); 823-841
10. Hrvatska enciklopedija. Rimsko carstvo, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Dostupno na: <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=52920>, pristupljeno:12.07.2021
11. Hrvatska enciklopedija. Marko Aurelije, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Dostupno na:

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=39004>,

pristupljeno:

15.07.2021

12. Hrvatska enciklopedija, Panetije Rodski mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Dostupno na:

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=46416> , pristupljeno:

15.07.2021

13. Hrvatska enciklopedija. Filozofija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Dostupno na:

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=19629> , pristupljeno: 17.

07.2021

14. IMPERPRO. Drevna rimska filozofija. Filozofija starog Rima filozofi starog Rima opće karakteristike. Dostupno na :<https://imperpro.ru/hr/drevnerimskaya-filosofiya-filosofiya-drevnego-rima-filosofy/> , pristupljeno: 12.07.2021

15. Info-4ali.ru. Filozofija antičkog Rima: povijest, sadržaj i glavne škole 2019 Dostupno na: <https://hr.info-4all.ru/dosug-i-razvlecheniya/obshestvo-i-politika/novosti-i-obshestvo/drevnego-rima-filosofiya-istoriya-soderzhanie-i-osnovnie-shkoli/> , pristupljeno: 15.07.2021

16. Jakić, M. (2017): *Pregled Antičke filozofije*, Studia lexicographica, 11 (21): 157–162

17. Jakopec, P. (2018.): *Stoička etika vrline i Rousseauova koncepcija građanske religije*. *Obnov. život*, 73(1); 95–106.

18. Kokić, T. (2015): *Pregled antičke filozofije*. Naklada Breza, Zagreb

19. Kopeczky Bajić, S. Novi književni val. Filozofi koje bi svaki pisac trebao poznavati (drugi dio), 2020. Dostupno na: <https://noviknjizevnival.wordpress.com/2020/10/07/filozofi-koje-bi-svaki-pisac-trebao-poznavati-drugi-dio/>, pristupljeno: 19.07.2021

20. Labus, M. (2007): Skepticizam. Enciklopedija (Opća i nacionalna u 20 knjiga). Enciklopedijska natuknica

21. Morison, B. (2014): Sextus Empiricus (Stanford Encyclopedia of Philosophy). Dostupno na: <https://plato.stanford.edu/entries/sextus-empiricus/> , pristupljeno: 19.07.2021
22. Ninčević, M., Hosni, I. (2017): *Razvoj starorimskog sustava odgoja i obrazovanja*. Školski vijesnik. 66 (1): 43-62
23. New World Encyclopedia Neoplatonism. 2018. Dostupno na: <https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Neoplatonism>
24. nsokote.ru. Filozofija antičke Rome: povijest, sadržaj i glavne škole. Dostupno na: <https://nsokote.ru/vijesti-i-dru%C5%A1tvo/145395-filozofija-anti%C4%8Dke-rome-povijest-sadr%C5%BEaj-i-glavne.html> , pristupljeno: 15.07.2021
25. Pranjić. M. (2015): *Autohtoni starorimski odgoj*. Napredak, 156(1-2); 169-20
26. Pranjić, M. (2017): *Kasnoantičko visoko obrazovanje i njegova propedeutika*. *Anali za povijest odgoja*, Vol. 15/16 (39/40) No. 15/16:7-36.
27. Rafolt, L. (2015): Leksikon Marina Držića. Seneka Lucije Anej. Dostupno na: <https://leksikon.muzej-marindrzic.eu/seneka-lucije-anej/>, pristupljeno: 19. 07. 2021
28. Proleksis enciklopedija. Ciceron, Marko Tulije. Dostupno na: <https://proleksis.lzmk.hr/15325/> , pristupljeno: 15.07.2021
29. Sedley, D.(2018): Lucretius. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Dostupno na: <https://plato.stanford.edu/entries/lucretius/>, pristupljeno: 17.07.2021
30. Tomić, D. (2019): *Grčko-rimska filozofija u »Povijesti filozofije« Bonifaca Badrova*. Filozofska istraživanja. god 154. 39)2): 381- 392
31. Veljak, L. (2007.): *O korijenima marginalizacije filozofije na Mediteranu*. Filozofska istraživanja. 107. god. sv.3; 523-528.
32. Vogt, K. 2007. Seneca. Seneca. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Dostupno na: <https://plato.stanford.edu/entries/seneca/>, pristupljeno: 17.07. 2021

33. Zubović, N. (2007): *Epiktet priručnik. Prolegomena*, Časopis za filozofiju, 6(1): 114-120 str 114
34. Wells, AF. Lucretius Latin poet and philosophe. *Britannica*. Dostupno na: <https://www.britannica.com/biography/Lucretius> , pristupljeno: 18.07.2021

7. POPIS PRILOGA

Popis slika

1. Slika 1. Titus Lucretius Carus, Preuzeto od: (Encyclopedia Britannica, 2021.)
2. Slika 2. Car Marko Aurelije. Konjanički spomenik u Rimu. Izvor: (Hrvatska enciklopedija, 2021.)
3. Slika 3. Sekst Empirik. Izvor: (Proleksis Enciklopedija, 2021.)

Popis tablica:

1. Tablica 1. Kronologije Senekinih djela. Izvor: (Vogt, 2007). Obrada: autor
2. Tablica 2. Senekine monografije i tragedije. Izvor: (Rafolt, 2015.), Obrada: (autor)